

ФРАЗЕАЛОГІЯ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ДЗЕЛАВОЙ ПІСЬМЕННАСЦІ І ШЛЯХІ ЯЕ ВЫВУЧЭННЯ

Н. В. Паляшчук,

Інстытут мовы і літаратуры ім Я. Коласа і Я. Купалы НАН Беларусі

У дадзеным выступленні намі будуць прапанаваны некаторыя напрамкі даследавання фразеалогіі старабеларускай дзелавой пісьменнасці (асобныя яе аспекты разгледжаны А. С. Аксамітавым, Т. І. Тамашэвічам, А. П. Груцам, Т. Р. Трафімовіч, Н. В. Паляшчук).

На пачатковым этапе аналізу неабходна вырашыць пытанне пра аб'ём дыяхранічнай фразеалогіі. Сэння ў вызначэнні яе аб'ектаў назіраюцца два палярныя падыходы, якія можна абгрунтаваць разуменнем навукоўцамі фразеалогіі ў вузкім і шырокім сэнсе. Аднак, заўважым, у большасці гісторыка-лінгвістычных прац усё часцей дэкларуецца шырокая трактоўка фразеалогіі і падкрэсліваецца, што «на кожным канкрэтным этапе развіцця мовы фразеалогія – неаднародны пласт, складнікамі якога з'яўляюцца адзінкі з рознай ступенню фразеалагізацыі» [2, 160]. Пра правамернасць шырокага разумення фразеалогіі ў дачыненні да старажытнасці добра выказалася Л. Я. Касцючук: “Спалучэнні слоў, якія знаходзяцца на перыферыі поля ўстойлівасці, складаюць той фон, на якім найбольш выразна выступае цэнтр (ядро) поля” [1, с. 20].

На падставе гэтага ў фразеалагічны склад старабеларускай мовы ўключаны ўзнаўляльныя моўныя адзінкі, якія ўяўляюць сабой пэўную камбінацыю лексем з рознай ступенню семантычнай злітнасці кампанентаў. Ядро ўтвараюць уласна фразеалагізмы тыпу *быти своею головою* ‘прысутнічаць асабіста’, *верная рука* ‘надзейны чалавек’. На перыферыі знаходзяцца: а) серыйныя ўстойлівыя словазлучэнні тэрміналагічнага зместу (*сеймикъ антеконвокаційный* ‘з'езд павятовай шляхты напярэдадні выбараў’, *сеймикъ головный* ‘з'езд шляхты ваяводства’), б) дзеяслоўныя словазлучэнні тыпу *ласку ечинити* ‘аказаць міласць, прыхільнасць камунікатыўнай сітуацыі, устойлівасць, якая разумеецца, з аднаго боку, як пастаянства структуры фраземы, з другога – абмежаванасць у спалучальнасці яе кампанентаў, раздзельнааформленасць, функцыянальнае адзінства словазлучэння.

Паказальныя рысы пералічаных складнікаў старабеларускага фразеалагічнага корпусу – гэта ўзнаўляльнасць, паколькі дадзеныя спалучэнні слоў не ствараюцца ў канкрэтным маўленчым акце, а выступаюць у якасці гатовых адзінак моўных зносін, паўтаральнасць, звязаная з традыцыйнай выкарыстання таго ці іншага спалучэння ў пэўнай камунікатыўнай сітуацыі, устойлівасць, якая разумеецца, з аднаго боку, як пастаянства структуры фраземы, з другога – абмежаванасць у спалучальнасці яе кампанентаў, раздзельнааформленасць, функцыянальнае адзінства словазлучэння.

Фразеалагічныя адзінкі могуць быць раскласіфікаваны і апісаны паводле

– суаднесенасці з часцінай мовы. Назіранні сведчаць пра дамінаванне дзеяслоўных фразеалагічных адзінак з агульным значэннем дзеяння (*на горло вкрасати* ‘прыгаварыць да смяротнага пакарання’), назоўнікавых – з агульным значэннем асобы або прадмета (*белая голова* ‘жанчына’), адвербіяльных – з агульным значэннем якаснай характарыстыкі дзеяння (*правымь сердцемь* ‘чыстасардэчна’);

– колькасці кампанетаў. Сярод фразеалагічных адзінак вылучаюцца аднавяршынные, у склад якіх уваходзяць назоўнік (стрыжнёвае слова) і прыназоўнік (*подь горломь* ‘пад страхам смерці’), двухвяршынные, якія ўтвараюцца з двух самастойных слоў (адно з іх стрыжнёвае), часам дапаўняюцца прыназоўнікам або часціцай (*рука неприятельская* ‘вораг’), многавяршынные, якія маюць у сваім складзе тры і больш самастойныя словы (адно з іх стрыжнёвае) і могуць суправаджаюцца службовым словам (*досветчить деспекту кгардле* ‘пакараць зневажальніка смерцю’);

– структуры. Мадэлі фразеалагічных адзінак размяркоўваюцца на агульныя і прыватныя. Агульная мадэль паказвае на від сінтаксічнай сувязі паміж кампанентамі, на іх прыналежнасць да пэўнай часціны мовы і пад. У прыватнай мадэлі, якая канкрэтызуе мадэль агульную, акрамя таго, называецца галоўны кампанент, вакол якога аб’ядноўваюцца фразеалагічныя адзінкі адной семантычнай групы. Так, дзеяслоўныя фразеалагічныя адзінкі пабудаваны па наступных агульных мадэлях V+S gen, V + S dat, V + S acc, V + S abl¹, V + S abl²: *зь рукь выняти* ‘збраць’, *взяти къ рукамь* ‘атрымаць ва ўладанне’, *вчинити присягу* ‘прысягнуць’, *горломь карати* ‘караць смерцю’, *стояти на праве* ‘судзіцца’. Прыватнымі мадэлямі V + S acc з’яўляюцца, напрыклад, наступныя: *учинити / вчинити + S acc* (*вчинити шкodu, учинити збытокь*), *дати + S acc* (*дати вину, дати право*). У структуры назоўнікавых фразеалагічных адзінак вылучаюцца назоўнік і дапасаваны да яго прыметнік / дзеепрыметнік (S + Adj / Part), а таксама назоўнік і залежны ад яго назоўнік у родным склоне (S + S gen): *листъ отвороний* ‘пісьмовы зварот прыватнай асобы да каго-н., афіцыйна завераны ў судзе’, *переводъ права* ‘судовае рашэнне’). Удакладняюць мадэль S + Adj / Part прыватныя мадэлі *дань + Adj, земля + Adj, листъ + Adj / Part, люди + Adj* і інш. Адвербіяльныя фразеалагічныя адзінкі адносяцца пераважна да агульных мадэлей Pt + S acc і Pt + S gen, якія канкрэтызуюць адпаведна прыватныя мадэлі *въ / у + S acc, на + S acc, до + S gen, съ + S gen*: *въ чась* ‘своечасова’, *на вечность* ‘у пажыццёвае карыстанне’, *до живота* ‘да смерці’.

Трафарэтныя выразы ў структурных адносінах неаднастайныя. Яны маюць структуру словазлучэння: *въ добромь розуме* – ‘у стане поўнай свядомасці’ (звычайна пры напісанні завяшчання); простага сказа (аднасастаўнага / двухсастаўнага): *стояли перед нами очевидце; мы на его чолomьбитье то вчинили*; складанага сказа (з адной / некалькімі даданымі): *Всимь которым есть потреба тыхъ речей ведати объявляемъ и оповедаемъ*;

– семантыкі. Назіранні паказваюць, што ў помніках дзелавага зместу шырока прадстаўлены фразеалагічныя адзінкі, якія абазначаюць дзеянні, звязаныя: а) з вядзеннем судовай справы (*быти въ отказе* ‘выступаць на судзе ў якасці адказчыка’); б) са здзяйсненнем злачынстваў (*грабежь учинити* ‘абкрасці’); в) з ажыццяўленнем судовых пакаранняў (*карати горломъ* ‘прыгаварыць да смяротнага пакарання’); г) выкананнем павіннасцей, платай штрафаў і плацяжоў (*конемъ служити* ‘выконваць верхавую або падводную павіннасць’) і інш. Фразеалагічныя адзінкі з агульным значэннем прадметнасці выступаюць у якасці назваў: а) асоб па сацыяльным становішчы (*люди бискупьи, боярские, господарские* ‘падданыя, якія знаходзіліся ў феадальнай залежнасці ў розных асоб’); б) асоб па пасадах і роду заняткаў (*маршалокъ господарский* ‘міністр пры каралеўскім двары’); в) удзельнікаў судовага працэсу (*сторона отпорная* ‘ісцец’); г) афіцыйнай дакументацыі (*полетный листъ* ‘дакумент, які вызначаў гадавы падатак’) і інш.

Шматлікія формулы выступаюць паказчыкамі межаў той ці іншай часткі дакумента, таму могуць быць размеркаваны на формулы пачатковага пратакола (*Во имя Божье станься*), формулы асноўнай часткі (*А на твердость того и печать нашу велели есмо привесити к сему нашему листу*), формулы канцавага пратакола (*а въ тотъ часъ при насъ были и того с нами смотрели*);

– замацаванасці за тэкстам пэўнай жанрава-стылёвай прыналежнасці. Зафіксаваныя фразеалагічныя адзінкі паказальныя як для тэкстаў дзелавага зместу (*взяти на свои руки* ‘узяць на парукі’), так і свецка-мастацкага і рэлігійнага (*неприятельская рука* ‘вораг’, *взяти* (*засести, опановати, осести, посетити*) *панство* ‘зрабіцца, стаць правіцелем; пачаць правіць, панаваць; захапіць уладу’). Выразна размяжоўваюцца ў выкарыстанні ў пэўным жанры трафарэтныя выразы (формулы *покладаль передъ нами листы* і *потвердити нашимъ листомъ* ужываюцца ў *пацвярджэннях*, формула *смотрели есмо того дела – у выраках*). Такім чынам, замацаванасць фразеалагічных адзінак толькі за тэкстам аднаго стылю і жанру дазваляе гаварыць пра іх стылеўтваральную ролю.

Надзвычай важна прадставіць выяўленыя фразеалагічныя адзінкі ў асобным гістарычным фразеалагічным слоўніку. Падобны лексікаграфічны даведнік будзе мець навукова-практычную перспектыву, паколькі не толькі акажа ўплыў на далейшую распрацоўку пытанняў дыяхранічнай фразеалогіі, але і запоўніць лакуну ў славянскай гістарычнай лексіка- і фразеаграфіі.

Вывучэнне фразеалагічных адзінак старабеларускай дзелавай пісьменнасці прадугледжвае таксама вызначэнне іх паходжання, варыянтнасці, частотнасці ўжывання, асаблівасцей функцыянавання ў асобных помніках і пад. У прапанаваных напрамках можа весціся аналіз фразеалогіі свецка-мастацкай і рэлігійнай пісьменнасці. Атрыманыя вынікі будуць спрыяць развіццю гістарычнай фразеалогіі беларускай мовы.

1. Костючук, Л. Я. Псковская фразеология в ее прошлом и настоящем / Л. Я. Костючук. – Л., 1983. – 80 с.
2. Трофимович, Т. Г. Типы предметных наименований в языке старорусской деловой письменности / Т. Г. Трофимович. – Минск, 2003. – 223 с.